

Mártonffy György erdélyi püspök 1720. évi kiadatlan levele az erdélyi örményekről¹

Báró Mártonffy² György (1663–1721) püspököt az erdélyi rekatolizáció egyik legfontosabb szereplőjeként tartják számon. Ő volt ugyanis az első olyan római katolikus főpap, aki Naprágyi (Naprághy) Demeter³ (1556–1619) püspök 1601. évi kényszerű távozását követően tartósan meg tudta vetni a lábát Erdély területén, hiszen közvetlen elődjének, Illyés András (1637–1712) püspöknek két rövid, átmeneti tartózkodást követően ez nem sikerült.⁴ Mártonffy püspök rövid hivatalának ideje alatt (1713–1721) oroszánrészről vállalt a megtépázott tekintélyű erdélyi római katolikus egyházmegye újjászervezésében.⁵ A főpap mindvégig támogatta az egyházi oktatást és a szerzetesrendeket (a pálosokat, az obszerváns és minorita ferenceseket, a jezsuitákat vagy az úgyneve-

* Nagy Kornél (1973) PhD, tudományos munkatárs. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete. MTA BTK Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Lendület Kutatócsoport tagja.

¹ A forrásközlés témájában a 2004, a 2006, a 2008, a 2010. és a 2018. években adományozott Klebelsberg Kuno-ösztöndíj jóvoltából végeztem levéltári kutatásokat Rómában. A támogatást ezúton is köszönöm. Ezenfelül hálás köszönetet szeretnék mondani Varga Júliának, Szabó András Péternek és Tóth Gergelynek a forráskiadás kapcsán tett hasznos észrevételeikért.

² Az erdélyi Karcfalván (ma: *Cârța*, RO) született Mártonffy György püspök családnevének több változata ismert, úgymint Mártonfi vagy Mártonffi, ám hosszas gondolkodás után úgy döntöttünk, hogy a jelen közleményben a Mártonffy alakot használjuk, mert a rendelkezésünkre álló levéltári dokumentumok túlnyomó többségében – a most kiadásra kerülő forrást leszámítva –, ez az alak vagy forma szerepelt. Egyébként Mártonffy György eredeti család neve Márton volt, a névváltozást maga a főpap eszközölte ki, miután a püspöki kinevezését követően, 1714-ben megkapta a bécsi udvartól a bárói rangot (latinul: *liber baro*) is. Erről lásd bővebben: GALLA, 2005, 274; GYÖRGY, 2009, 19–20.

³ Naprágyi (Naprághy) Demeter püspökről lásd még: HC, 1935, 156, 207, 317, 341, 365, Illyés András előtt közvetlenül Kada István (1617–1695) töltötte be az erdélyi „püspöki széket”, igaz, mint Augustopolis címzetes (latinul: *in partibus infidelium*) püspöke. Azonban az akkori vallási viszonyok miatt ő sem tudta tartósan megvetni a lábát Erdély területén. Kada püspökről: APF ASC Vol. 59. Fol. 33r–34r., Fol. 114/v–115r., Fol. 151r–154r.; APF SOCG Vol. 504. Fol. 59/v–60r., Fol. 69r., Fol. 427r., Fol. 440/r–v.; APF SOCG Vol. 507. Fol. 197r–201/v.; APF LDSC Vol. 78. Fol. 172/v–173r.; APF FUT. Vol. 2. Fol. 309/r–v.; ARSI FA HIST Vol. 149. Fol. 76/r–v.; ARSI FA HIST Vol. 155. Fol. 75/r–v.; TEMESVÁRY, 1913–1914, 52–57, 108–109; HC, 1952, 105; GALLA, 2005, 132, 141, 259–267; GALLA, 2010, 144.

⁴ APF ASC Vol. 74. Fol. 55/r–v., Fol. 296/r–v.; APF ASC Vol. 82. Fol. 550r–551r.; APF SOCG Vol. 526. Fol. 275r.; APF SOCG Vol. 535. Fol. 3/v.; APF SOCG Vol. 593. Fol. 127/r–v. + 128/v.; APF SOCG Vol. 594. Fol. 302r–303/v.; APF LDSC Vol. 101. Fol. 155/v–156/v.; APF SC FUT Vol. 3. Fol. 42r–43/v., Fol. 49r., Fol. 110/r–v.; ARSI FA HIST Vol. 155. Fol. 81/r–v.; VESZELY, 1860, 365–366; JAKAB, 1944, 18; HC, 1952, 385; GALLA, 2005, 126–128, 132, 166, 270–272, 284, 294; VARGA, 2007, 77; GALLA, 2010, 152; GALLA, 2015, 393–395, 399.

⁵ GALLA, 2015, 417.

zett „rabkiváltó” trinitáriusokat), valamint nagyon sokat tett a mindennapi egyházi élet felvirágoztatásáért.⁶

Ugyanakkor Mártonffy püspöknek hivatala során több konfliktusa támadt az erdélyi unitus románokkal és az örményekkel.⁷ Az előbbiekkal a fennhatóság kapcsán akadtak problémái, mert Mártonffy az erdélyi egyesült románokra ki akarta terjeszteni a saját egyházi joghatóságát, miközben ők a későbbi püspökök, Nemes Pataki János OSBM (román neve: *Ioan Giurgiu*) (1680–1727) vezetésével a bécsi udvarnál és az Apostoli Szentszéknél az önálló egyházmegye megalapításáért küzdöttek, amelyet végül 1721-ben sikerült is elérniük Fogaras központtal.⁸ Ez a lépés pedig igencsak sértette Mártonffy püspök érdekeit.⁹

Az erdélyi örményekkel kapcsolatban nagyon sokáig tartotta magát az a nézet, hogy Mártonffy püspök szívélyes kapcsolatot ápolt velük, és 1721-ben bekövetkezett haláláig jó pásztoruk volt.¹⁰ Azonban erre az elmúlt esztendőök levéltári kutatásai alaposan rácafoltak. Ezek ismeretében tagadhatatlan tény, hogy az erdélyi örmény unitus (katolikus) egyházzal hivatali ideje alatt Mártonffy püspök kapcsolata szinte mindvégig feszült volt. E konfliktus pedig az akkor éppen főpásztor nélkül lévő erdélyi örmények feletti egyházi joghatóság kérdésére, valamint az örmény unitus egyházi szokások és a rítus megítélésére koncentrált.¹¹ Ezt a feszültségekkel terhelt viszonyt mi sem tükrözötte jobban, mint Mártonffy püspök most kiadásra kerülő, 1720. évi rövid latin nyelvű levele, amelyet a Szentszék missziós intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (latinul: *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*)¹² prefektusának, Giuseppe Sacripante (1642–1727) bíborosnak címzett.¹³ A dokumentum a nevezett szentszéki szerv általá-

⁶ Mártonffy György püspök egyházszerzői tevékenységéről lásd az alábbi dokumentumokat: APF ASC Vol. 85. Fol. 437r–438r., Fol. 587/v–589r.; APF ASC Vol. 86. Fol. 75r–76r., Fol. 102/v–103r., Fol. 254/r–v.; APF SOCG Vol. 600. Fol. 535r–536/v.; APF SOCG Vol. 603. Fol. 349r., Fol. 350r., Fol. 352/r–v., Fol. 417r., Fol. 418r–419/v., Fol. 420r., Fol. 453/r–v., Fol. 454r.; APF LDSC Vol. 103. Fol. 231/r–v.; APF LDSC Vol. 104. Fol. 108r.; ELTE EKK CH Cod. 16. Pag. 135–137., Pag. 185–190; ELTE EKK CH Cod. 26. Pag. 265–274; PL AEV SPK. No. 477.

⁷ LUKÁCSY, 1859, 73–78; VANYÓ, 1933, 113–116; PETROWICZ, 1988, 168–169; KOVÁCS–KOVÁCS, 2002, 98–106; GALLA, 2005, 274; KOVÁCS, 2006, 58–59; KOVÁCS, 2007, 42; NAGY, 2007, 156–169; KOVÁCS, 2009, 29–32; NAGY, 2012, 189–190; NAGY, 2016, 68–84; NAGY, 2017, 204–205; HORVÁTH–LUPÁK–MONOK–NAGY, 2018, xxvi–xxxii; PAP, 2018, 114–115.

⁸ Az erdélyi román unitus (görögkatolikus) püspökség és egyházmegye problémájáról lásd bővebben: APF ASC Vol. 86. Fol. 231r–234r.; APF ASC Vol. 87. Fol. 141/v–143r., Fol. 201/r–v.; APF ASC Vol. 90. Fol. 677/v–679/v.; APF SOCG Vol. 583. Fol. 258r–259/v. + 260/v.; APF SOCG Vol. 618. Fol. 300/r–v., Fol. 398r–399/v.; APF LDSC Vol. 107. Fol. 220/v–221r.; APF LDSC Vol. 108. Fol. 353/v.; APF LDSC Vol. 109. Fol. 190/v–191r.; APF SC FUT Vol. 4. Fol. 86r., Fol. 94/r–v., Fol. 95/r–v.; APF SC FGCDSTU Vol. 1. Fol. 224r–233/v., Fol. 234r–235/v., Fol. 305/r–v.

⁹ APF ASC Vol. 89/I. Fol. 4r., Fol. 179/r–v.; APF ASC Vol. 90. Fol. 677/v–679/v.; APF SOCG Vol. 627. Fol. 288/r–v., Fol. 289/r–v., Fol. 290/r–v.; APF CP Vol. 100. Fol. 94r–98/v.; ELTE EKK CK B Cod. 20. Pag. 206–212.

¹⁰ GALLA, 2005, 274.

¹¹ APF SOCG Vol. 617. Fol. 320r–321r.

¹² A szentszéki intézményre a továbbiakban az egyszerűség kedvéért a Propaganda Fide megnevezést használjuk.

¹³ APF SOCG Vol. 628. Fol. 78r.

nos üléseihez (latinul: *Congregatio Generalis*, olaszul: *Congregazione Generale*) kapcsolódó iratok sorozatából került elő, ahol (az ülésen) az adott missziós ügyekben beérkező jelentéseket tanulmányozta a Propaganda Fide vezetősége (olaszul: *Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali*).¹⁴

Mártonffy levelében arra kérte Sacripante bíborost, hogy a két tehetséges örmény ifjú, név szerint az ebesfalvi (később Erzsébetváros) Dániel Mihály (1703–1766) (örményül: *Mik'ayēl Daniēlean*)¹⁵ és a szamosújvári illetőségű Izsák Kristóf (örményül: *K'ristop'or Sahakean*) felvételt nyerjen a Propaganda Fide szemináriumába, az 1627-ben VIII. Orbán (1623–1644) pápa által alapított római Collegium Urbanumba (örményül: *Dpratum Urbanean*). A püspök levelében továbbá arról is említést tett, hogy ha van még hely a szemináriumban, egy harmadik, meg nem nevezett örmény ifút is küldene tanulni az Örök Városba.¹⁶ Az erdélyi főpap a bíboroshoz küldött levelében hoztatta azt is, hogy a név szerint megemlített két örmény ifjú saját költségén utazna és tanulna Rómában. Mártonffy levelének célja és egyúttal indítéka az volt, hogy az erdélyi örmény ifjak igazi katolikus szellemben nevelkedve, immár felszentelt papként térjenek vissza Erdélybe, ahol az ottani nemzettársaik körében végezzék egyházi szolgálataikat a katolikus hit megerősítése céljából. A püspök ezt azzal indokolta, hogy az idő tájt az erdélyi örmények körében elharapózott, illetve elburjázott a szakadárság.¹⁷

Ennek okán fel kell tennünk azt a kérdést, hogy milyen történeti háttér húzódott meg Mártonffy püspök most kiadásra kerülő levele mögött?

Az 1668–1672 között a háborúságok és a pogromok miatt Lengyelországból és Moldvából elmenekült örmények még keleti, apostoli vallásuként (*ar'ak'elakan*) telepedtek meg az Erdélyi Fejedelemség területén.¹⁸ A katolikus missziókat körükben az 1627–1681 között unitussá váló lembergi (Iwówi, Ivivi) örmény érsekség és a Propaganda Fide együttesen kezdeményezte 1683–1685 között.¹⁹ Ennek eredményeként néhány esztendővel később, az 1689. év februárjában Lembergben Vardan Hunanean (1644–1715) örmény unitus érsek jelenlétében hivatalosan is kimondták az egyházi egyesülést Rómával, és a katolizált erdélyi örmények a lembergi érsekség egyházi joghatósága alá kerültek. A vallási unióban elévülhetetlen érdemeket szerzett a moldvai születésű, de erős erdélyi kötődéssel bíró Oxendio Virziresco (1654–1715) örmény unitus

¹⁴ TÓTH, 2002, 62.

¹⁵ A jelen közleményben előforduló örmény nevek átírása során a nemzetközileg elfogadott szabályzatot követtem, amelyet a Nemzetközi Armenisztikai Társaság (*Association Internationale des Études Arméniennes* = AIEA) határozott meg.

¹⁶ A korabeli írott források egyértelművé teszik, hogy a levélben meg nem nevezett harmadik örmény ifjú személye mögött az ebesfalvi Dragomán Kristótot (1703–1770) kell keresni. Erről lásd még: APF ASC Vol. 91. Fol. 11/v–12r.; APF SOCG Vol. 691. Fol. 274r., Fol. 275r.

¹⁷ APF SC FA Vol. 7. Fol. 39r.

¹⁸ APF SC FA Vol. 1. Fol. 525r–526/v., Fol. 602r–608/v.; APF SC FM Vol. 1. Fol. 155r–156/v.; APF SC FM Vol. 2. Fol. 41r–46/v.

¹⁹ APF ASC Vol. 53. Fol. 248r.; APF SOCG Vol. 496. Fol. 503r.; APF LDSC Vol. 72. Fol. 1/v–2r.; APF SC FA Vol. 3. Fol. 378r–381/v.; APF SC FM Vol. 2. Fol. 134r–135/v.; APF SC FMPR Vol. 2. Fol. 195/r–v.; APF FV Vol. 42. Fol. 49/v.

misszionárius, a római Collegium Urbanum egykori növendéke.²⁰ Oxendiót missziós fáradozásaiért a Szentszék 1690-ben az unitus hitű örmények apostoli vikáriusának nevezte ki címzetes püspöki (*Aladia*) rangban.²¹ Ugyanakkor Oxendio Virziresco kinevezésével egyidejűleg az unitus hitű erdélyi örmények a lemergi örmény unitus érsektől közvetlenül az Apostoli Szentszék, azon belül is a Propaganda Fide egyházi joghatósága alá kerültek.²² Az erdélyi örmények egyházi uniója azonban nagyon tökéletlen vallási egyesülésnek bizonyult, ugyanis csupán a római pápa egyházfői szerepének kimondására szorítkozott. Az egyházi egyesülés szempontjából fontos olyan kérdések, mint például a liturgia-, a nyelv- és kalendáriumhasználat, az Eucharisztia kérdése, vagy a 451. évi IV. Khalkédóni Egyetemes Zsinat tanításai, teljesen kimaradtak. Ezek tisztázatlan volta pedig komoly feszültségeket gerjesztett az erdélyi örmények körében.²³ Ráadásul Oxendio római tanulmányainak következtében a latin rítus és a latin mint liturgikus nyelv használatát részesítette előnyben. Ebben szerepet játszott az is, hogy őt 1681-ben Rómában latin rítusban is szentelték pappá.²⁴ Ugyanakkor a számos konfliktus, illetve a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) nyomán Oxendio püspök radikálisan változtatott korábbi latinista álláspontján, mert ekkor viszonylag sok erdélyi örmény vándorolt ki Moldvába, és mondta vissza az egyházi uniót. Így az 1711. évtől kezdve a püspök az erdélyi örmény unitus egyház, a rítus és a püspöki hivatal megléte mellett kardoskodott. A püspök ezt az álláspontját 1715-ben Bécsben bekövetkezett haláláig következetesen képviselte.²⁵ Ugyanakkor Oxendio püspök korábbi latinista álláspontjának radikális megváltoztatását az erdélyi római katolikus püspökség a 18. században mindvégig figyelmen kívül hagyta.²⁶

²⁰ APF ASC Vol. 51. Fol. 114/r-v.; APF ASC Vol. 54. Fol. 207/r-v.; APF ASC Vol. 55. Fol. 60/r-v.; APF ASC Vol. 57. Fol. 81/r-v.; APF SOCG Vol. 490. Fol. 110/r-v.; APF SOCG Vol. 491. Fol. 12/r-v., Fol. 13/v.; APF SOCG Vol. 492. Fol. 310/v., Fol. 313/r-v.; APF SOCG Vol. 495/B. Fol. 232r–234/v.; APF SOCG Vol. 497. Fol. 335/r-v.; APF LDSC Vol. 70. Fol. 53/r-v., Fol. 54r., Fol. 58/v.; APF LDSC Vol. 73. Fol. 252/r-v.; APF LDSC Vol. 74. Fol. 19/r-v.; APF LDSC Vol. 76. Fol. 33/v–34/v., Fol. 90/v–91r.; APF SC FA Vol. 3. Fol. 418r., Fol. 434/r-v. + 435/v., Fol. 462/r-v., Fol. 468r–469/v., Fol. 498/r-v.; APF SC FA Vol. 4. Fol. 13/r-v.; APF CU Vol. 1. Fol. 268r., Fol. 272/v.; APF CU Vol. 3. Fol. 472/r-v.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 146r., Fol. 147r.

²¹ APF ASC Vol. 59. Fol. 165r–169/v.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 94r.; APF SOCG Vol. 512. Fol. 179/r-v.; APF CP Vol. 29. Fol. 644r., Fol. 645r. + 646/v., Fol. 647/r-v., Fol. 648/r-v.; ELTE EKK CH Cod. 21. Pag. 83.

²² E lépéssel kapcsolatban a lemergi örmény unitus érsekség többször is tiltakozott az Apostoli Szentszék-nél. Erről lásd még az alábbi dokumentumokat: APF ASC Vol. 60. Fol. 14r–19/v.; APF SOCG Vol. 506. Fol. 61/r-v., Fol. 63r–64r.; APF SOCG Vol. 507. Fol. 87r–88/v.; APF LDSC Vol. 79. Fol. 80/v–81/v.; APF CP Vol. 29. Fol. 613/r-v., Fol. 628r–629/v.; APF SC FA Vol. 4. Fol. 215/r-v., Fol. 221r.

²³ APF SC FA Vol. 4. Fol. 94r.; Erről lásd még: NAGY, 2009, 949.

²⁴ APF ASC Vol. 51. Fol. 232/r-v., Fol. 255/r-v.; APF SOCG Vol. 493. Fol. 30r. + 31/v., Fol. 376/v. + 377/v. + 378/v.

²⁵ APF ASC Vol. 72. Fol. 17/r-v.; APF ASC Vol. 82. Fol. 144/v–147r., Fol. 172/r-v., Fol. 443/r-v.; APF SOCG Vol. 572. Fol. 283r–285r.; APF SOCG Vol. 580. Fol. 560r–565/v.; APF LDSC Vol. 101. Fol. 36/v–37/v., Fol. 47/v–48r., Fol. 255/r-v., Fol. 263r–264/v.; MNL OL, F 234. XII ½. Fasc. 2. Litt. A.

²⁶ Erről lásd még: APF ASC Vol. 93. Fol. 428/v.; APF ASC Vol. 96. Fol. 146/r-v.; APF ASC Vol. 98. Fol. 320/v.; APF ASC Vol. 111. Fol. 334r.; APF SOCG Vol. 691. Fol. 274/r-v.; APF LDSC Vol. 131. Fol. 244r–245r.

Mártonffy György püspök erdélyi színre lépése majdnem egybeesett Oxendio püspök halálával.²⁷ Az új erdélyi római katolikus püspök igyekezett kihasználni azt a helyzetet, hogy az örményeknek akkor nem volt a Szentszék által kinevezett püspökük.²⁸ Sőt számára kapóra jött az is, hogy maguk az erdélyi örmények sem tudtak egymás között megegyezni abban, hogy ki töltsen be az Oxendio püspök halálával megüresedett egyházi hivatalt. Ugyancsak Mártonffy malmára hajtotta a vizet, hogy a Propaganda Fide sem tudott dűlőre jutni Oxendio püspök utódlásában, még annak ellenére sem, hogy 1715-ben több alkalommal tárgyalta az erdélyi örmények ügyét, ám végső döntést a szentszéki intézmény ebben a kérdésben nem hozott.²⁹

Mártonffy György püspök tehát a maga javára igyekezett fordítani a kialakult helyzetet. 1718-ban egyházlátogatást végzett embereivel az erdélyi örmények körében, amelyben megállapították, hogy az erdélyi örmények újból szakadárokká és eretnekké váltak.³⁰ Erről csakhamar értesítette a Propaganda Fidét is. A püspök Rómába küldött jelentéseiben kiemelte, hogy amíg Oxendio püspök jó katolikusként, példamutatóan kormányozta az örményeket és az erdélyi katolikusokat, addig halálát követően, elsősorban az ottani papok révén az erdélyi örmények visszatértek őseik eretnek hitére.³¹ Kifogásolta továbbá azt is, hogy újból tagadták a 451. évi IV. Khalkédóni Egyetemes Zsinat tanítását, imádságaikban megemlékeztek a monofizita tanítások teológusairól, továbbá eretnek módon, a latin helyett örmény (*grabar*) nyelven miséztek, és a régi örmény naptárat használták az elfogadott Gergely-naptár helyett.³² Ezért úgy vélte, hogy neki mint illetékes főpapnak joga és kötelessége beavatkozni az erdélyi örmények egyházi ügyeibe. Ezt Mártonffy azzal támasztotta alá, hogy Oxendio püspök hivatala során nemcsak az örményekkel, hanem római katolikus hívekkel is foglalkozott. Ennek folyományaként papokat szentelt fel, illetve egyházlátogatásokat végzett a katolikusok körében Erdély-szerte.³³

²⁷ APF ASC Vol. 85. Fol. 169/r–v., Fol. 169/v–171r., Fol. 582r.; APF ASC Vol. 86. Fol. 58r–59r.; APF SOCG Vol. 598. Fol. 264r., Fol. 265r–266/v., Fol. 267r–268/v.; APF SOCG Vol. 601. Fol. 550r–552/v., Fol. 553/v.; APF LDSC Vol. 104. Fol. 57r–58/v.; APF SC FA Vol. 6. Fol. 544r–545/v., Fol. 552r–553/v., Fol. 588r.

²⁸ Mártonffy György püspökjelölti perének egyik kihallgatott tanúja maga az éppen akkor Bécsben tartózkodó és Szamosújvár ügyében tárgyaló Oxendio Virziresco erdélyi örmény unitus püspök volt. A püspökperben további kihallgatott tanú volt még: Jurkovich János, a Pazmaneum régense, Kozma Ferenc, erdélyi kancelláriai jegyző, Létay István erdélyi pap és Péterffy Ferenc magyar kancelláriai tanácsos. Erről lásd még röviden: GALLA, 1942–1945, 167; GALLA, 2005, 273–274.

²⁹ APF ASC Vol. 85. Fol. 437r–438r., Fol. 587r–589/v.; APF SOCG Vol. 601. Fol. 550/r–v.; APF LDSC Vol. 104. Fol. 231/v.; APF SC FA Vol. 6. Fol. 642r–643/v.

³⁰ APF ASC Vol. 85. Fol. 263/r–v.; APF SOCG Vol. 599. Fol. 196r. + 197/v.; APF SOCG Vol. 617. Fol. 324r., Fol. 325r. + 328/v. + 329/v.

³¹ APF SOCG Vol. 617. Fol. 385r.

³² APF ASC Vol. 89/I. Fol. 79r–81/v.; APF SC FA Vol. 7. Fol. 39r., Fol. 40r–41/v., Fol. 42r.

³³ APF ASC Vol. 83. Fol. 7r–8/v.; APF ASC Vol. 152. Fol. 383/v–384r.; APF SOCG Vol. 537. Fol. 225/v.; APF SOCG Vol. 572. Fol. 546/r–v. + 547/v.; APF SOCG Vol. 865. Fol. 92r.

Az erdélyi örmények ugyanakkor határozottan visszautasították Mártonffy püspök vádjait, és jogorvoslatért a Propaganda Fidéhez fordultak.³⁴ A szentszéki intézmény rövid hezitálást követően arról döntött, hogy apostoli vizitátort küld Erdélybe az ügy kivizsgálása érdekében.³⁵ A Propaganda Fide csakhamar megtalálta erre a feladatra alkalmas személyt az anyaországi Erzurum városából származó Xačatur Ařak'lean (1666–1740) OMech. örmény unitus mechtarista szerzetesnek, és egyúttal a Collegium Urbanum egykori növendékének a személyében.³⁶ Az örmény unitus pap kiválasztása a Propaganda Fide számára ideálisnak bizonyult, hiszen jól ismerte mind a keleti (apostoli) és az unitus örmény egyházi szokásokat, valamint jártas volt a nyugati latin egyházi hagyományokban is. Ezenfelül jelentős missziós tapasztalatokkal rendelkezett: a Bánátban, Temesváron, Belgrádban, illetve Konstantinápolyban végzett pasztorális tevékenységet a 17–18. század fordulóján, illetve jól ismerte a néhai Oxendio püspököt és az erdélyi örmények problémáját.³⁷ Az örmény tudós pap (örményül: *vardapet*) 1719-ben érkezett Erdélybe és az általa elvégzett, átfogó vizsgálatok eredményeként megállapította, hogy erdélyi örmények egyáltalán nem távolodtak el Rómától, sőt papjaik a Róma által elfogadott és jóváhagyott örmény unitus rítus szerint miséztek. Végül, de nem utolsósorban a Propaganda Fidéhez eljuttatott jelentéseiben nyomatékosította, hogy az erdélyi örmények nem hódoltak semmilyen nemű eretnekségnek, és Mártonffy püspök vádjai minden valóságalapot nélkülöztek. Sőt, átfogó jelentése végén sürgette a szentszéki intézményt, hogy tegyen határozott lépéseket az erdélyi örmény unitus püspöki hivatal mielőbbi betöltése érdekében.³⁸ Mindezek ellenére az erdélyi örmények körül kialakult vita az 1720. évben tovább folytatódott. Mártonffy ugyanis nem nyugodott bele az örmény unitus apostoli vizitátor által elkészült jelentések tartalmába. Sőt Xačatur Ařak'leannal az egyházi unió, illetve az örmény unitus rítus megítélése kapcsán több alkalommal is konfrontálódott.³⁹ Ez az ügy végső soron nem oldódott meg, mert 1721-ben Mártonffy püspök eltávozott az élők sorából, az örmény unitus apostoli vizitátor pedig visszatért Rómába.⁴⁰ Ugyanakkor a Propaganda Fide ebben az ügyben konkrét döntést továbbra sem hozott. Az ott üléselő bíborosok csupán abban állapodtak meg, hogy rendszeresen delegálnak az erdélyi örmények közé

³⁴ Sajnos az eredeti dokumentum nem maradt fenn. Sőt, ez a forrás a Propaganda Fide történeti levéltárában sem lelhető fel. Az örmények válaszeveléről lásd: LUKÁCSY, 1859, 77–78.

³⁵ APF ASC Vol. 89/I. Fol. 109r–114/v., Fol. 156r–158/v., Fol. 178r.; APF SOCG Vol. 617. Fol. 319r–v., Fol. 320r–v.; APF LDSC Vol. 108. Fol. 42/v., Fol. 45/v–46/v., Fol. 47/v., Fol. 48/v., Fol. 49/v., Fol. 94r–95/v., Fol. 147/v., Fol. 414/v.

³⁶ APF CU Vol. 1. Fol. 269r.

³⁷ APF SOCG Vol. 562. Fol. 607r–v. + 610/v. + 611/v.; APF SOCG Vol. 623. Fol. 293r.; APF CU Vol. 2. Fol. 156r–v., Fol. 372r.

³⁸ APF SC FA Vol. 7. Fol. 62r.

³⁹ APF ASC Vol. 89/II. Fol. 345r–346/v.; APF ASC Vol. 90. Fol. 205r–208/v.; APF SOCG Vol. 623. Fol. 273r–277/v., Fol. 278r–279r., Fol. 281r–v., Fol. 282r., Fol. 283r–284/v., Fol. 291r., Fol. 293r., Fol. 294r.; APF LDSC Vol. 109. Fol. 82/v–83/v., Fol. 111/v., Fol. 112/v–113r., Fol. 191r.; APF SC FA Vol. 7. Fol. 80r–81/v., Fol. 97r–v.

⁴⁰ APF ASC Vol. 93. Fol. 428/v–429r.; APF LDSC Vol. 110. Fol. 227r.; APF LDSC Vol. 112. Fol. 196/v., Fol. 243r–v.

apostoli vizitátorokat, akik hitük tisztasága felett őröködnének, és rendszeresen küldenek részletes jelentéseket Rómába.⁴¹

Összefoglalva, Mártonffy püspök tiszta katolikus hitű egyházmegyében gondolkodott. Az örmény unitus rítusra gyanakvással tekintett, sőt az unitus egyházat mindvégig a szakadárság és az eretnység melegágyának tartotta. Hasonlóképpen vélekedett az általa eretnekeknek tartott erdélyi örmény unitus papokról is.⁴² A püspök azonban teljesen figyelmen kívül hagyta azt a ténytet, hogy az 1710-es évek végéig az erdélyi örmény unitus klérus tagjai az 1664-ben az Apostoli Szentszék által alapított lembergi Örmény Kollégium (latinul: *Collegium Armenum*, örményül: *Dpratum Hayoc'*) növendékeiből kerültek ki, ahol az oktatásban a latin rítus mellett igen nagy hangsúlyt fektettek a latinhoz igazított örmény unitus rítus elsajátítására is. Ezáltal az ott tanult erdélyi örmény unitus papok teljesen más egyházi kultúrában nevelkedtek, ami viszont rengeteg konfliktusmezőt nyitott meg az erdélyi római katolikus püspökkel.⁴³ Ezért nem meglepő, hogy a rítusbeli különbségek miatt az erdélyi örmény unitus klérus képviselőit az erdélyi katolikusok feje eretnekgyanus elemeknek és egyúttal másodrangú katolikusoknak tekintette. Mindenesetre Mártonffy püspök az 1710-es évek végétől kezdve arra törekedett, hogy az erdélyi örmény közösség papjai ne az „eretnekgyanus” lembergi Örmény Kollégium, hanem a római Collegium Urbanum növendékeiből kerüljenek ki.⁴⁴ Úgy vélte, hogy a római papneveldeben igazi katolikus szellemben tanult örmény papok szüntelenül őröködnének erdélyi nemzettársaik hitének tisztasága felett. Ezért szorgalmazta és támogatta püspöksége idején, hogy többek között 1719-ben Luca Virziresco (1701–1778) – a néhai Oxendio Virziresco püspök unokaöccse⁴⁵ –, majd 1720-ban a most kiadásra kerülő levélben megemlített Dániel Mihály, Izsák Kristóf és a harmadik, meg nem nevezett erdélyi örmény ifjú Rómába, a Collegium Urbanumba menjen tanulni, ahonnan tiszta római katolikus papként térnének vissza Erdélybe.⁴⁶

⁴¹ APF ASC Vol. 90. Fol. 677/v–679/v.; APF ASC Vol. 91. Fol. 105/v–106/v.; APF ASC Vol. 92. Fol. 58r–65/v.; APF SOCG Vol. 633. Fol. 58r., Fol. 314r–315r.; APF LDSC Vol. 110. Fol. 227r.; APF LDSC Vol. 113. Fol. 707r.; APF SC FA Vol. 7. Fol. 467r.

⁴² APF LDSC Vol. 110. Fol. 112r–113/v., Fol. 168r–169/v.

⁴³ A lembergi Örmény Kollégium első rektora az itáliai születésű Clemente Galano (1610–1666) CR, theatinus szerzetes és misszionárius volt. Galanóról és a lembergi Örmény Kollégiumról lásd még: APF SOCG Vol. 225. Fol. 132/r–v. + 133/v.; APF CP Vol. 48. Fol. 296r.; APF CP Vol. 64. Fol. 41r–47/v.; APF CP Vol. 133. Fol. 270r–330/v.

⁴⁴ A 18. század elején már maga Oxendio püspök is szorgalmazta, hogy a leendő erdélyi örmény papok ne a lembergi Örmény Kollégiumban, hanem Rómában, a Collegium Urbanumban tanuljanak. Erről lásd: APF ASC Vol. 70. Fol. 155/r–v.; APF ASC Vol. 72. Fol. 48/r–v.; APF ASC Vol. 73. Fol. 141/r–v.; GALLA, 2005, 143–144.

⁴⁵ Galla Ferenc Luca Virzirescót hibásan Oxendio püspök öccsének tartotta, holott valójában fivérének volt a fia. Róla bővebben: APF ASC Vol. 99. Fol. 491r.; APF ASC Vol. 105. Fol. 63/v–65r.; APF SOCG Vol. 664. Fol. 129/r–v. + 130/v.; APF SOCG Vol. 670/A. Fol. 23/r–v., Fol. 24/r–v.; APF CU Vol. 4. Fol. 514/r–v., Fol. 627/r–v., Fol. 875r., Fol. 1049r.; APF CU Vol. 5. Fol. 51/v–52r., Fol. 153r–154/v.; ÉBLE, 1915, 36; GALLA, 2005, 142.

⁴⁶ Mártonffy püspök most kiadásra kerülő levelét a Propaganda Fide általános ülése (a 13. napirendi pont alatt) majd csak 1721. január 13-án tárgyalta. Erről lásd még: APF ASC Vol. 91. Fol. 11/v–12r.; APF SOCG Vol. 617. Fol. 323r., Fol. 325r.; APF SOCG Vol. 628. Fol. 79r., Fol. 80r., Fol. 81r., Fol. 82r.,

Azonban Mártonffy püspök nem tudta, hogy már a 17. század vége óta az örmény növendékek a Collegium Urbanumban, a lemergi Örmény Kollégiumhoz hasonlóan, az örmény unitus rítus szerint folytatták tanulmányaikat, és örmény unitus rítusú papokként szentelték fel őket.⁴⁷ Így mindhárom örmény pap majd az 1720-as évek végén, illetve az 1730-as évek elején visszatérve, az örmény unitus rítus miatt szintén több alkalommal került konfliktusba az erdélyi római katolikus püspökséggel.⁴⁸ Ennek ellenére Mártonffy püspök kezdeményezésének köszönhetően az erdélyi örmény unitus klérus tagjai 1719–1780 között szinte kivétel nélkül a római Collegium Urbanumban folytatták teológiai tárgyú tanulmányaikat. Mindenesetre Mártonffy György püspök örmény egyházpolitikája megalapozta azt a feszült viszonyt, amelyik az egész 18. században fennmaradt az erdélyi római katolikus püspökség és az erdélyi örmények között.

Forrás

Mártonffy György erdélyi püspök levele Giuseppe Sacripante bíborosnak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja prefektusának három erdélyi örmény unitus papnövendék ügyében

Gyulafehérvár, 1720. október 16.

APF SOCG Vol. 628. Fol. 78/r–v.

Kiadatlan. Eredeti, végig saját kezű írás pecsét nélkül.

A dokumentumnak hátlapja nincs.

Sacripante bíboros 1719. szeptember 25-én Mártonffy György erdélyi püspöknek elküldött levelének megfelelően, a püspök két tehetséges és kiváló jellemű, 17 esztendőös erdélyi örmény fiatal, név szerint a szamosújvári Izsák Kristófot és az ebesfalvi (erzsébetvárosi) Dániel Mihályt szeretné Rómába küldeni. Az ifjak a püspökséghez tartozó iskolákban végezték korábbi tanulmányait, akik a saját költségükön utaznának Rómába, ahol a Hitterjesztés Szent Kongregációjának szemináriumában, a Collegium Urbanumban folytatnának teológiai tanulmányokat. Mártonffy püspök arra kéri Sacripante bíborost, hogy támogassa e két ifjú erdélyi örmény növendék felvételét a szemináriumba, akik majd tanulmányaik befejezését követően, immár pappá felszentelve térnének vissza erdélyi nemzettársaik lelki gondozásának céljából. Ugyanakkor a püspök levelében hozzáteszi, hogy ha a szemináriumban lenne hely, akkor egy harmadik ifjút is Rómába küldene tanulni. Mártonffy azzal indokolja kérését,

Fol. 87/v.; APF CU Vol. 1. Fol. 272/v.; APF CU Vol. 5. Fol. 137r–138/v., Fol. 290r., Fol. 325/v., Fol. 477r., Fol. 479r.

⁴⁷ NAGY, 2009, 950–951.

⁴⁸ APF ASC Vol. 99. Fol. 278r., Fol. 281/r–v., Fol. 333/v–334r., Fol. 491r.; APF ASC Vol. 101. Fol. 376/r–v., Fol. 427/r–v., Fol. 429/r–v.; APF ASC Vol. 102. Fol. 120r.; APF SOCG Vol. 664. Fol. 129/r–v. + 130/v., Fol. 504/r–v. + 505/v.; APF SOCG Vol. 670/A. Fol. 14r. + 16/v.

hogy egyházmegyéje területén kizárólag az igaz, biteles katolikus hitű örmény papokkal tudná kiküszöbölni az erdélyi örmények körében elharapódzó szakadárságot.

Eminentissime Sacrae Romanae Ecclesiae Princeps et Cardinalis,⁴⁹
Domine Domine mihi Benignissime!

Ad benignas Eminentiae⁵⁰ Vestrae sub dato 25 Septembris Anni 1719 literas et apostolicam sollicitudinem ex Natione Armena⁵¹ Transylvana duos honestae conditionis, bonae indolis ac capacitatis, aliquamdiu scholas nostras frequentantes Iuvenes Christophorum Isák⁵² et Michaellem Daniel⁵³ annos septemdecim completos habentes ex oppidis Szamosújvár⁵⁴ et Ebesfalva⁵⁵ oriundos elegi et propriis eorundem expensis in Urbem⁵⁶ expedivi; humillime supplicando Eminentiae Vestrae, ut eosdem

⁴⁹ Giuseppe Sacripante (1642–1727) bíboros 1705–1727 között az Apostoli Szentszék missziókkal foglalkozó szervének, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának a prefektusa. 1695-ben kreaalta bíborossá XII. Ince (1691–1700) pápa. Kardinális templomai 1696–1721 között a római Santa Maria in Traspontina, 1721–1726 között a Santa Prassede és 1716–1727 között a San Lorenzo in Lucina bazilikák voltak. Sacripante bíborosról lásd: SEIDLER–WEBER, 2007, 388–389.

⁵⁰ Javitva. A szövegben Eminentie.

⁵¹ Javitva. A szövegben: Armoena.

⁵² Izsák Kristóf (*K'ristop'or Sahakean*) (1703–1760) beszercei születésű örmény unitus (katolikus) pap, később szamosújvári plébános. 1721–1729 között a római Collegium Urbanum növendéke. Róla lásd még: APF ASC Vol. 112. Fol. 44/r–v.; APF SOCG Vol. 681. Fol. 240r. + 243/v., Fol. 241r–242r.; APF SOCG Vol. 710. Fol. 148/r–v., Fol. 384/r–v.; APF LDSC Vol. 141. Fol. 46r.; APF LDSC Vol. 157. Fol. 35/v–36r.; APF LDSC Vol. 162. Fol. 40r.; GALLA, 2005, 143. Ugyanakkor a nevezett erdélyi örmény ifjú nem azonos a hasonló nevű és ugyancsak erdélyi örmény gyökerű Izsák Kristóffal, a kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia egykori diákjával, aki szintúgy a római Collegium Urbanum növendéke volt 1734–1741 között, és az 1740-es évek elejétől kezdve látott el egyházi szolgálatot Szamosújváron. Ez az Izsák Kristóf pap nagy szerepet játszott az 1759-ben Csíkszépvízen (ma: *Frumoasa*, RO) megtelepedett apostoli hitű örmények katolizálásában. Róla lásd még: APF LDSC Vol. 194. Fol. 211r–212r.; APF LDSC Vol. 196. Fol. 172/v–173r.; APF LDSC Vol. 198. Fol. 141r–142r.; APF SC FA Vol. 14. Fol. 148/r–v.; APF CU Vol. 6. Fol. 277/v–278r., Fol. 283/v–284r., Fol. 293/v–294r., Fol. 395/v–396r.; APF CU Vol. 7. Fol. 61/v–62r., Fol. 497r.; VARGA, 2007, 188.

⁵³ Dániel Minász Mihály (*Mik'ayél Minas Daniélean*) (1703–1766) ebesfalvi (erzsébetvárosi) örmény unitus (katolikus) pap, később, 1734–1766 között Erzsébetváros örmény unitus főplébánosa. 1721–1729 között a római Collegium Urbanum növendéke. Felszenteléskor felvette a Minas (magyarosan Minász) nevet. Róla lásd még: APF ASC Vol. 99. Fol. 278r., Fol. 281/r–v., Fol. 333/v–334r.; APF ASC Vol. 102. Fol. 120/r–v.; APF SOCG Vol. 664. Fol. 33r., Fol. 504r. + 505/v., Fol. 530r. + 531/v.; APF SOCG Vol. 665. Fol. 12r., Fol. 13r. + 15/v.; APF LDSC Vol. 137. Fol. 194/r–v.

⁵⁴ Szamosújvár (ma: *Gherla*, RO). Latin neve: Armenopolis. Örmény neve: Hayak'alak'. Német (szász) nevei: Naischloß, Armenierstadt, Neuschloss. Olasz neve: Armenopoli.

⁵⁵ Ebesfalva (ma: *Dumbrăveni [Elisabetopole]*, RO). Régi román neve Ibaşfalău. Német és (szász) nevei: Appeschterf, illetve Eppeschdorf. 1733-tól a település neve Erzsébetváros lett. Ennek latin neve Elisabethopolis. Örmény nevei: Pëşpalōv, Elizabët'opol. Német neve: Elisabethstadt. Olasz neve: Elisabetopoli.

⁵⁶ Róma, I.

ad Collegium⁵⁷ /Urbanum Sacrae Congregationis/⁵⁸ de Propaganda Fide⁵⁹ recipi curare dignetur, ut ibidem per studia, catholice pro sacerdotibus educetur et tandem pro cura animarum in hac provincia⁶⁰ habitantium Armenorum⁶¹ ordinati sacerdotes remittantur. Adhuc iuventus est etiam tertius,⁶² quem etiam in dicto collegio si locum haberet ex gratia Eminentiae Vestrae mitterem, ut eo magis per veros sacerdotes schismaticos errores e medio illorum expurgare valerem. Et his Eminentiam Vestram pro bono Sanctae Romanae Ecclesiae sanam et incolumem diutissime supervivere desiderans me, totamque meam Dioecesim paternae gratiae Eminentiae⁶³ Vestrae ulterius etiam demisse recommendo et maneo.

Ejusdem Eminentiae Vestrae

Humillimus et Devotissimus in Christo Servus et Capellanus

Georgius Martonffi.⁶⁴

Episcopus Latinus Transylvaniae.⁶⁵

Manu propria.

Alba Carolinae.⁶⁶ Die 16 Octobris Anno 1720.

⁵⁷ Collegium Urbanum (olaszul: *Collegio Urbano*, örményül: *Dpratum Urbanean*) az Apostoli Szentcsék missziós szervének, a Propaganda Fidének a papnevelője (szemináriuma). Az oktatási intézményt VIII. Orbán (1623–1644) pápa alapította 1627. augusztus 1-jén *Immortalis Dei Filius* kezdetű bullája alapján. A jeles oktatási intézmény a római Gianicolo (latinul: *laniculum*) dombon található. Erről lásd: APF CU Vol. 1. Fol. 103r–120/v., Fol. 131r–139/v., Fol. 141r–142/v.

⁵⁸ Kiegészítés.

⁵⁹ Hitterjesztés Szent Kongregációja (latinul: *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*, örményül: *Hawatac'man Taraceloy Surb Miabanut'iw*). A Szentcsék missziós intézménye. A nevezett intézményt 1622. január 6-án alapította XV. Gergely (1621–1623) pápa *Inscrutabili divinae providentiae* kezdetű bullája alapján. II. (Szent) János Pál (1978–2005) pápa a nevezett missziós intézmény nevét 1988-ban Népek Evangelizációjának Kongregációjává (latinul: *Congregatio pro Gentium Evangelizatione*, olaszul: *Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli*) változtatta. Erről lásd: APF CU Vol. 1. Fol. 1r–27/v.

⁶⁰ Erdély.

⁶¹ Javítva. A szövegben: Armoenorum.

⁶² Itt a szövegben az utalás valójában az ebesfalvi (erzsébetvárosi) illetőségű Dragomán Kristófra (1703–1770) vonatkozik, aki 1724–1731 között tanult a római Collegium Urbanumban. 1731-től haláláig Szamosújváron és Erzsébetvárosban szolgált egyszerű örmény unitus papként, majd plébánosként. Dragománról lásd még: APF ASC Vol. 101. Fol. 376/r–v., Fol. 428/r–v.; APF ASC Vol. 103. Fol. 481/v–483/v.; APF SOCG Vol. 670. Fol. 773r. + 776/v.; APF SOCG Vol. 670/A. Fol. 13r.; APF CU. Vol. 5. Fol. 29r., Fol. 290r.; GALLA, 2005, 143–144.

⁶³ Javítva: A szövegben Eminentie.

⁶⁴ Báró Mártonffy György (1663–1721) az erdélyi Csíkkarcfalva/Karcfalva (ma: *Cârța*, RO) szülötte. A kolozsvári jezsuita gimnázium és a nagyszombati szeminárium, valamint a bécsi Pazmaneum egykori növendéke. 1713–1721 között Erdély római katolikus püspöke. Jóllehet Erdélyben csupán három évvel kinevezését és felszentelését követően, 1716-ban telepedett meg. Erről lásd még: GALLA, 1942–1945, 167; HC, 1952, 386; FAZEKAS, 2003, 19. 141; VARGA, 2007, 90.

⁶⁵ Javítva. A szövegben: Transylvanie.

⁶⁶ Gyulafehérvár, másik magyar nevén Károlyfehérvár (ma: *Alba Iulia*, RO). Régi román neve: Bălgrad. Latin nevei: Alba Carolina és Apulum, német (szász) nevei: Karlsburg, Weissenburg és Keist, olasz nevei: Alba Giulia vagy Carlstad/Carlostad.

Rövidítések és irodalomjegyzék

APF	Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Róma.
ASC	Acta Sacrae Congregationis. Vol. 51, 53, 54, 55, 57, 59, 60, 70, 72, 73, 74, 82, 83, 85, 86, 87, 89/I, 89/II, 90, 91, 92, 93, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 105, 111, 112, 152.
CP	Congregazioni Particolari. Vol. 29, 48, 64, 100, 133.
CU	Collegio Urbano. Vol. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.
FV	Fondo di Vienna. Vol. 42.
LDSC	Lettere e Decreti della Sacra Congregazione. Vol. 70, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 101, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 112, 131, 137, 141, 157, 162, 194, 196, 198.
SC FA	Scritture riferite nei Congressi. Fondo Armeni. Vol. 1, 3, 4, 6, 7, 14.
SC FGCDSTU	Scritture riferite nei Congressi. Fondo Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania, Ungheria. Vol. 1.
SC FM	Scritture riferite nei Congressi. Fondo Moldavia. Vol. 1, 2.
SC FMPR	Scritture riferite nei Congressi. Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia. Vol. 2.
SC FUT	Scritture riferite nei Congressi. Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 2, 3, 4.
SOCG	Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali. Vol. 225, 490, 491, 492, 493, 495/B, 497, 504, 506, 507, 510, 512, 526, 535, 562, 572, 580, 583, 593, 594, 598, 599, 600, 601, 603, 617, 618, 623, 627, 628, 633, 663, 664, 665, 670, 670/A, 681, 691, 710, 865.
ARSI	Archivum Romanum Societatis Iesu, Róma.
FA HIST	Fondo Austria. Historia. Vol. 149, 155.
ASV	Archivio Segreto Vaticano, Vatikánváros.
ANV	Archivio della Nunziatura in Vienna. Vol. 196.

- ELTE EKK Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest.
- CH Collectio Hevenesiana. Cod. 16, 21, 26.
CK B Collectio Kaprinayana. Második sorozat. Cod. 20.
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
F 234. Erdély Fiscalis Levéltár. XII ½. Fasc. 2. Litt. A.
- PL Prímási Levéltár, Esztergom.
- AEV SPK Archivum Ecclesiasticum Vetus. Sub Primatae Keresztély. No. 477.
- *
- ÉBLE
1915 ÉBLE Gábor: *A szamosújvári Verzár család. Levéltári és anyakönyvi hiteles adatok alapján*, Budapest, 2015.
- FAZEKAS
2003 FAZEKAS István: *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951)*, Budapest, 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 8.)
- GALLA
1942–1945 GALLA Ferenc: *A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. A magyar katolikus megújhódás korának püspökei*, In: *Levéltári Közlemények*, 20–23. (1942–1945) 163–186.
- GALLA
2005 GALLA Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben*, sajtó alá rendezte FAZEKAS István, Budapest–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae, 2.)
- GALLA
2010 GALLA Ferenc: *Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások. Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711)*, sajtó alá rendezte TUSOR Péter – TÓTH Krisztina, Budapest–Róma, 2010. (Collectanea Vaticana, Hungariae, 3.)

- GALLA
2015
GALLA Ferenc: *Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században*, Budapest–Róma, 2015. (Collectanea Vaticana Hungariae, 11.)
- GYÖRGY
2009
GYÖRGY Lajos: *Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815) életrajzából*, szerk. FEJÉR Tamás, Budapest, 2009. (METEM Könyvek, 68.)
- HC
1935
Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi, ed. Patritius GAUCHAT O. M. Conv., IV. (1592–1665), Monasterii, 1935.
- HC
1952
Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi, ed. Remigius RITZLER – Pirminius SEFRIN O. F. M. Conv., V. (1667–1730), Patavii, 1952.
- HORVÁTH–LUPÁK–
MONOK–NAGY
2018
Mária M. HORVÁTH – Annamária LUPÁK – István MONOK – Kornél NAGY: *Catalogue of the Armenian Library in Csíkszépvíz/Frumoasa. Books Printed Before 1851 and Manuscripts*, Eger, 2018. (Armenian Cultural Heritage in the Carpathian Basin, 2.)
- JAKAB
1944
JAKAB Antal: *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században*, Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 172.)
- KOVÁCS–KOVÁCS
2002
Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok, I. szerk. KOVÁCS András – KOVÁCS Zsolt, Kolozsvár, 2002.
- KOVÁCS
2006
KOVÁCS Bálint: *Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben*, In: *Örmény Diaszpóra a Kárpát-medencében*, I. szerk. ÖZE Sándor – KOVÁCS Bálint, Piliscsaba, 2006. 47–68. (Művelődéstörténeti műhely. Felekezet és identitás, 1.)
- KOVÁCS
2007
KOVÁCS Bálint: *Az erdélyi örmények interregionális kapcsolatai a 17–18. században*, In: *Örmény Diaszpóra a Kárpát-medencében*, II. szerk. ÖZE Sándor – KOVÁCS Bálint, Piliscsaba, 2007. 29–46. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 2.)

- KOVÁCS
2009
- KOVÁCS Bálint: „*Hajkakan spyurk.*” Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében a 17–18. században, In: *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában*, szerk. JAKAB Albert Zsolt – PETI Lehel, Kolozsvár, 2009, 21–40.
- LUKÁCSY
1859
- Christophorus LUKÁCSY: *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis gentis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*, Viennae, 1859.
- NAGY
2007
- NAGY Kornél: „*Errores et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes*” 1719-ből és a khalkedónizmus kérdése, In: *Örmény Diaszpóra a Kárpát-medencében*, II. szerk. ÓZE Sándor – KOVÁCS Bálint, Piliscsaba, 2007, 156–169. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 2.)
- NAGY
2009
- NAGY Kornél: *Az Elia Mendrul-ügy. A besztercei örmény egyházi viszály története (1697–1700)*, In: *Századok*, 143. (2009) 4. sz. 945–974.
- NAGY
2012
- NAGY Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*, Budapest, 2012. (Magyar történeti emlékek – Értekezések.)
- NAGY
2016
- NAGY Kornél: *Mártonffy György és az erdélyi örmények*, In: *Erdélyi Múzeum*, 58. (2016) 1. sz. 68–84.
- NAGY
2017
- NAGY Kornél: *Egy 17. századi örmény katolikus Breviárium az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményében*, In: *Magyar Könyvszemle*, 133. (2017) 2. sz. 197–212.
- PAP
2018
- Levente PAP: *The Integration of the Armenian Immigrants in István Lakatos’s Siculia*, In: *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*, 10. (2018) 1. sz. 105–115.
- PETROWICZ
1988
- Gregorio PETROWICZ: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte Terza. (1681–1951)*, Roma, 1988. (Studia Ecclesiastica, 17. Historica, 10.)
- SEIDLER –WEBER
2007
- Sabrina M. SEIDLER – Christoph WEBER: *Pápste und Kardinäle in der Mitte des 18. Jahrhunderts (1730–1777). Das*

- biographische Werk des Patriziers von Lucca Bartolomeo Antonio Talenti*, Frankfurt am Main–New York, 2007. (Beiträge zur Kirchen- und Kulturgeschichte, Bd. 18.)
- TEMESVÁRY
1913–1914
- TEMESVÁRY János: *Erdély választott püspökei*, II. Szamosújvár, 1913–1914.
- TÓTH
2002
- Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*, I. szerk. TÓTH István György, Roma–Budapest, 2002. (Bibliotheca Academiae Hungariae–Roma Fontes, 4.)
- VANYÓ
1933
- VANYÓ Tihamér Aladár OSB: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1815*, Pannonhalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár, 2.)
- VARGA
2007
- VARGA Júlia: *A Kolozsvári Jezsuita Gimnázium és Akadémia hallgatói, 1641–1773*, Budapest, 2007. (Felsőoktatás-történeti Kiadványok. Új Sorozat, 6.)
- VESZELY
1860
- VESZELY Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*, I., Kolozsvár, 1860.

